

Henri Oosthout

KRITISCHE
GESCHIEDENIS
VAN DE
WESTERSE
WIJSBEGEERTE

II. De laatste duizend jaar

Klement

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl

© 2017 Uitgeverij Klement, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Geert de Koning

Opmaak binnenwerk: Mulder van Meurs

ISBN 978 90 8687 180 3

NUR 730

Inhoud

Woord vooraf 11

1 Filosofische debatten in de late Middeleeuwen 13

Filosofie in een keurslijf – Eerste schermutselingen – Arabisch-joodse invloed – Scholastiek – Enkele namen

I De universalia 23

Is het niets iets? – Het universele als essentie – Ezel en niet-ezel – Duns: zij bestaan – Ockham: zij bestaan niet

II Zekerheid en scepsis 31

Thomas over geloof en rede – Kennis door analogie – De beeldtheorie – Zintuiglijke en intellectuele kennis – Zijn en wezen – Verlichting – Intuïtie volgens Duns – Intuïtie volgens Ockham – Goddelijk bedrog – Ockhams scheermes – Radicale twijfel

III God en wereld 46

Het godsbewijs van Anselmus – Het identiteitsbewijs van Thomas van Aquino – De ‘vijf wegen’ – Duns: Gods oneindigheid – Had God anders kunnen handelen dan hij doet? – Of wat kan gebeuren, ook moet gebeuren – Of vrijheid strookt met de goddelijke voorzienigheid – Of de wereld eeuwig is – Thomas over het kwaad

IV Het probleem van de ziel 59

Bonaventura tussen Plato en Aristoteles – De synthese van Thomas

V Menselijk handelen 63

Anselmus over de vrijheid van de wil – Bedoeling en daad volgens Abélard – Bedoeling en daad volgens Thomas van Aquino – Verstand en wil – Natuurwet en praktische rede – Gezag en geweten bij Ockham

VI Natuurbeschouwing 74

‘Experimentele’ wetenschap – Het occulte – Licht – Horror vacui – Structuur van de materie – Beweging – Kwaliteit en kwantiteit

VII Dantes visioen 83

2 De geboorte van de moderne wijsbegeerte 87

Arm en naakt gaat gij – Platonisten, epicureeërs, sceptici – Humanisme – De mens voor het voetlicht

- I Denken over de oneindigheid: Nikolaus van Kues 93
 Geleerde onwetendheid – Waar de tegengestelden samenvallen – Gissing van het anders-zijn – Nieuwe kosmologie – De grens van de oneindigheid – Alles in alles – Middeleeuwer en modernist
- II De hel leren kennen om het paradijs te vinden: Machiavelli 101
 Historisch, komisch, tragisch – De vorst – De republiek – Machiavelli's les
- III Mijn metafysica en mijn fysica ben ikzelf: Montaigne 108
 Schilder van het voorbijgaan – Gehecht aan het leven – Maning tot bescheidenheid – Over geloof – Montaigne en Seneca – Montaigne en La Boétie – Montaigne filosoof
- IV Natuurbeschouwing in de Renaissance 119
 Da Vinci's contrapties – Koperniks revolutie – Cardano's nutteloze bedenkensel – Paracelsus' kunst – Zabarella's methode – Gilberts magneet
- V Slechts minder belang gehecht aan wat anderen belangrijk vonden: Francis Bacon 127
 Nieuw gereedschap – Dienaar en duider van de natuur – De drogbeelden van het verstand – Geautomatiseerde wetenschap – Zin en onzin van de wiskunde – Verguisd en bewonderd
- VI Het grootse boek van de natuur: Galilei 136
 Het gedachte-experiment – Traagheid en beweging
- 3 Macht van de rede 141**
- I Goed geleefd heeft wie zich goed heeft verborgen: Descartes 143
 De methode – De intuïtie – De twijfel – De zekerheid – Cogito – God – Lichaam en geest – De moraal – Met zijn eigen wapens bestreden
- II Alles is stof, alles beweging: Hobbes 163
 Radicale natuurvisie – Liefde voor de meetkunde – Namen en hun definities – Kinderen van de hoogmoed – Wet en recht – Hobbesiaanse dilemma's – Hobbes over religie – Hobbes en Machiavelli
- III Glorie en uitschot van het universum: Pascal 180
 De menselijke conditie – Sceptis – Overgave – Fijnzinnig denken – Pascals gok – Wat wil Pascal?
- IV Wat vergaat, is van geen gewicht: Spinoza 188
 Verbetering van het verstand door het verstand – Waarheid – Ordine geometrico – Substantie, attribuu, modus – Spinoza's God – Wiskundig universum – Intellectuele liefde – De mens – De staat – Onmacht van de rede
- V Neerzitten in rustige onwetendheid: Locke 211

Over het verstand – Kennis – Ideeën – Ding en eigenschap – Taal – Bewustzijn
– Nogmaals kennis – Over de staat – Soevereiniteit van het volk – Over
tolerantie – Lockes verdienste

VI Veel begonnen, niets afgemaakt: Leibniz 230

Individue en wereld – Vrijheid en noodzaak – Het principe van de voldoende
reden – Het principe van de contradictie – Het argument tegen de atomen – De
monaden – Vooraf gevestigde harmonie – Gespiegeld universum – Geest en
lichaam – Twee natuurverklaringen – De beste van alle mogelijke werelden –
Over geluk – Veelzijdig denken

VII Gelovigen en sceptici 251

VIII De structuur van de materie 254

Descartes' gelukkige verzinsels – Rivaliserende theorieën

IX Een jongetje op het strand: Newton 258

Newtons methode – Newtons hypothesen – Leibniz tegen Newton – Newtons
theologie

4 De eeuw van de Verlichting 269

I Vruchteloze speculaties: Berkeley 270

Immaterialisme – Berkeleys God

II Wees filosoof, maar wees in al uw filosofie ook steeds een mens:

Hume 275

Filosofische zwaarmoedigheid – Humes sceptis – De grenzen van de sceptis –
Humes filosofische programma – De mogelijkheid van wetenschap –
De religieuze hypothese – Het morele gevoel

III Rondom Hume: moreel besef en gezond verstand 293

IV Behoud en hervorming 297

Lof van het vooroordeel (Burke) – Rechten van de vrouw (Wollstonecraft)

V De Franse Verlichting 300

Tegen onrecht en bijgeloof (Voltaire) – De machinale mens (La Mettrie) – Het
systeem van de natuur (D'Holbach) – De geest van de wetten (Montesquieu) –
Vooruitgang (Turgot)

VI De eenzame wandelaar: Rousseau 314

Tussen plicht en eigenliefde – Vrij geboren en in ketenen – De algemene wil –
De kwestie Rousseau

VII Door een omelet verraden: Condorcet 325

Dood van een philosophe – Sociale gelijkheid – Democratie met mate –
De sociale kunst – Condorcet en de geschiedenis

5 Immanuel Kant 335

I Opmaat 335

Persoon – Invloeden – De voorkritische periode – Het probleem van de metafysica – De kritische onderneming

II De werking van het verstand 343

Een copernicaanse revolutie – Synthetisch a priori – Wiskunde – Ruimte en tijd – Categorieën en analogieën – De eenheid van apperceptie – Noumenon en phaenomenon – Redelijke ideeën

III Het schandaal van de filosofie 356

Transcendentiaal idealisme – Weerlegging van het materiële idealisme – Weerlegging van het transcendentale realisme

IV Grondslagen van de ethiek 363

Plicht – De categorische imperatief – Vrijheid – Geloof

V Over schoonheid en doelmatigheid 370

Oordeel – Doelmatigheid – Schoonheid – Geschiedenis

VI Kant platonicus 377

6 Idealisme, pragmatisme, levensfilosofie 381

I De wijze uit het Noorden: Hamann 381

Criticus van de Verlichting – Criticus van Kant – Denken is poëzie – Sluimerende scepsis

II Verloren onschuld: Fichte 387

Filosofie op een tweesprong – De bestemming van de mens

III Naar het absolute: Hegel 391

De zekerheid alle realiteit te zijn – Dialectiek – Sceptische bevrijding – Ongelukkig bewustzijn – Einzigheid – De geschiedenis – Vrijheid en zedelijkheid – Hegels invloed

IV De wereld zien vervlieten en alleen het lege niets voor ons houden:

Schopenhauer 403

Waarin Kant faalde – De wereld als voorstelling – De wereld als wil – De wil bevestigd – De wil ontkend – Genie, kunst, muziek – Waarin Schopenhauer faalt

V De oorlog als kameleon: Clausewitz 420

VI Vervreemding en verlossing 423

Achterlijke christendommerij (Feuerbach) – Een verkeerde wereld (Marx)

VII De democratie en haar exces: Tocqueville 426

Tirannie van de meerderheid – Kracht van de democratie – Individualisme – Volksraad – Bedrukt bestaan

- VIII Beter een onvoldaan mens dan een voldaan varken: J.S. Mill 431
 Burgerlijke vrijheid – Geluk
- IX Vervloekte honger die elke troost verslindt: Kierkegaard 436
 Over het begrip ironie – Don Juan en Abraham – Geloof en scepsis –
 De subjectieve denker – Ziekte tot de dood – Angst en vrijheid – Het geval
 Kierkegaard
- X Mijn lot wil dat ik de eerste fatsoenlijke mens moet zijn: Nietzsche 449
 Maat en overmaat – Afgodenschemering – Vrolijke wetenschap –
 Herwaardering van alle waarden – Heer en slaaf – Wil tot macht – Eeuwige
 wederkeer – Wat wil Nietzsche?
- XI De wereld als belevenis: Dilthey 469
 Kritiek van de historische rede – Zin van leven en geschiedenis
- XII Pragmatisme 474
 De functie van het denken (C.S. Peirce) – Een nieuwe naam voor een oud idee
 (William James) – De wil te geloven – Een wereld van zuivere ervaring – Het
 bewustzijn bestaat niet
- 7 Tussen 1850 en 1950 485**
- I Gezwicht voor de metafysische verleiding: Husserl 487
 Fenomenologie – Reductie – De droom is uit
- II Het wiskundige grondslagenonderzoek 493
 Het logicisme van Frege – Het formalisme van Hilbert – Het intuïtionisme van
 Brouwer
- III Relativiteit en kwantum 499
 Van toneel naar speler – Vaag en onzeker – De wetenschappelijke theorie
- IV Tussen God en Darwin: Bergson 507
 Duur – Vrijheid – Bewustzijn – Scheppende evolutie – God, moraal, de lach –
 Kwesties
- V Avontuur van ideeën: Whitehead 519
 Divisies van de ervaring – Uitgangspunten – De betekenis van ‘alles stroomt’
 – De theorie van de vattingen – Omtrent het worden – Gods dubbele natuur –
 Waardering
- VI Naturalisme, idealisme, realisme 531
 Waarden (Dewey) – Dierlijk geloof (Santayana) – Schijn en werkelijkheid
 (Bradley) – De onwerkelijkheid van de tijd (McTaggart) – Een hand en nog
 een hand (Moore) – Teleurstelling van de filosofie (Russell) – Het punt Omega
 (Teilhard de Chardin)

VII Ik had graag een goed boek geschreven, maar het is anders uitgevallen:
Wittgenstein 543
Zo spreken wij – Zo doen wij – Zo voelen wij – Zo weten wij – Wittgenstein
metafysicus

VIII Existentialisme 554
Kritische noot vooraf – Tragisch levensbesef (Unamuno) – Filosofisch geloof
(Jaspers) – Gebroken wereld (Marcel) – Zijn en tijd (Heidegger) – Zijn en niets
(Sartre) – Angst en walging – De ander – Kwade trouw – De absurde mens
(Camus)

8 Hoofdstukken uit het recente denken 575

I Denken, weten, bewustzijn 575

Verificatie en falsificatie – Zijn er filosofische problemen? – Beschrijvende
metafysica (Strawson) – De geest in de machine (Ryle) – De geest
herontdekt (Searle) – De vrije wil – Overtuigingen en hun rechtvaardiging –
Kentheoretisch naturalisme – Het probleem van het realisme (Dummett)

II Cultuur en maatschappij 599

Een nieuwe toon in de filosofie (Langer) – Adorno's negatieve dialectiek –
Politiek na de holocaust (Arendt) – Berlin over vrijheid – Theorie van de
rechtvaardigheid (Rawls) – Wie het eerst komt, het eerst maalt (Nozick)

III Fenomeen en duiding 624

Fenomenologie van de waarneming (Merleau-Ponty) – Waarheid en
methode (Gadamer) – Wetenschappelijke anarchie (Feyerabend) – Derrida's
deconstructie – Verheffing en ironie volgens Rorty – De postmoderne conditie

IV Drie sceptische denkers 651

Het ongemak van de geboorte (Cioran) – De vissenkom van Foucault –
Kołakowski's lof van de inconsequentie

Slotwoord 661

Literatuur 665

Register op de delen I en II 675

Woord vooraf

In vijfhonderd bladzijden de wijsbegeerte van de Oudheid kritisch en tegelijkertijd min of meer volledig opdissen is een lastige opgave. Hetzelfde doen met de laatste duizend jaar is ronduit onmogelijk. Volledigheid moest hier wijken voor diepgang, met als gevolg dat menige naam en van de besproken figuren menig idee ontbreekt of in een verbindende paragraaf vluchtig is afgedaan. Voor vroegere eeuwen kunnen wij de zeef van de geschiedenis als selectie-instrument gebruiken; de keuze uit het recente denken is onvermijdelijk willekeurig. Men vindt in dit boek bovendien meer aandacht voor individuen en hun argumenten dan voor stromingen en scholen. De reconstruerende historicus schetst verbanden. De kritische historicus stelt vooral belang in het eigene van de behandelde denkers.

De kritische methode waarvan de titel rept, is op de eerste plaats een zorgvuldige uiteenzetting van ideeën en standpunten op grond van de oorspronkelijke teksten. Voor wie tot de vezels van het filosoferen wil doordringen, staat geen andere weg open dan de ideeën van de filosofen uit hun eigen mond te vernemen. Dit boek is daarom rijkelijk doorspekt met citaten en hun vindplaatsen.¹ Kritiek is vervolgens een oordeel over de houdbaarheid van de gepresenteerde ideeën. Niet alle filosofieën lenen zich voor kritiek in deze zin, want niet alle filosofie heeft de pretentie logische argumentatie te zijn. Wie het tegendeel beweert, berooft de wijsbegeerte van Plato's mythen, Montaignes essays en ander moois.

Wanneer de eminente twintigste-eeuwse fysicus Richard Feynman door een student op een onjuistheid werd betrapt, zou zijn weerwoord hebben geluid: luister niet naar wat ik zeg maar naar wat ik bedoel. Voltaire, altijd goed voor een snedig woord, schreef: «Het is het voorrecht van het ware genie, en vooral van het genie dat een nieuwe weg inslaat, ongestraft grote fouten te maken.» Het valt echter te betwijfelen of men

1. Zulke passages zijn ter onderscheiding van losse frasen en andere aanhalingen tussen «...» gezet en vertaald door de auteur. Cursief en aanhalingstekens “...” in deze citaten komen overeen met de oorspronkelijke teksten.

vooraanstaande denkers dient door de zwakheden in hun systeem te verhelen onder het mom dat zij verkeerd worden begrepen (en dat dus de criticus, niet de filosoof, de plank volledig misslaat). Kritiek betekent ook allerm minst een gebrek aan respect. Zodra een denker school maakt, is heldenverering onder toegewijde aanhangers zijn deel, maar – om Aristoteles te parafraseren – juist onder vrienden moet men voor alles de waarheid dienen. Als een boude bewering hier en daar de lezer ertoe aanzet zelf de behandelde filosofen ter hand te nemen en het vervolgens met de auteur geheel oneens te zijn: des te beter.

1 Filosofische debatten in de late Middeleeuwen

Filosofie in een keurslijf

§ 1 – De afbakening van de Middeleeuwen is historisch omstrede en ook filosofisch onscherp. Sommige overzichten presenteren de systematische theoloog Augustinus (rond 400) als vroege middeleeuwer; andere sluiten de antieke filosofie af met Boëthius, die honderd jaar later leefde. Rekenen wij de Middeleeuwen voor het gemak als de periode van 500 tot 1500, dan omspannt dit tijdvak evenveel eeuwen als de Griekse, Romeinse en vroegchristelijke Oudheid bijeen. Toch hebben duizend jaar Middeleeuwen wel wat bekende namen opgeleverd (het godsbewijs van Anselmus, de theologische encyclopedie van Thomas van Aquino, William Ockham en zijn scheermes) maar bij lange na geen figuur met de faam en de oorspronkelijkheid van Socrates of Plato, Aristoteles of Epicurus.

In de populaire voorstelling hielden de denkers van de Middeleeuwen zich voornamelijk onledig met theologische luchtfietserij als de vraag of meerdere engelen zich tegelijkertijd op dezelfde plaats kunnen bevinden. Dit beeld doet de waarheid onrecht. De middeleeuwers waren scherpzinnige logici.¹ In de ethiek sneden zij thema's aan die aan belang nog niets hebben ingeboet als vrijheid en determinatie, gezag en geweten. Op het gebied van de kenleer wierpen zij de vraag op of een goddelijke bedrieger bij ons de onwrikbare overtuiging zou kunnen doen postvatten dat er een wereld buiten ons bestaat, terwijl daarvan in werkelijkheid geen sprake is. Deze speculatie gaf de stoot tot het probleem van de buitenwereld, een kwestie die door Immanuel Kant het 'schandaal van de filosofie' werd genoemd en die de filosofische gemoederen tot in de twin-

1. William Ockham zinspelde bijvoorbeeld in de veertiende eeuw al op logische wetten die vijfhonderd jaar later door A. De Morgan werden herontdekt. De eerste wet: $!(A \& B) \rightarrow !A \mid !B$, ofwel de ontkenning van 'zowel A als B' is 'niet A of niet B'. De tweede: $!(A \mid B) \rightarrow !A \& !B$, ofwel de ontkenning van 'A of B' is 'niet A en ook niet B'.

tigste eeuw heeft beziggehouden. De late middeleeuwers hebben ons ook hun zucht naar systematiek nagelaten, de drang tot ordenen, rubriceren en onderverdelen die inmiddels vast bestanddeel van het academische bedrijf is geworden.

§ 2 – Tegelijkertijd dragen de Middeleeuwen hun naam met reden: periode tussen twee tijdvakken, de Oudheid en het ontluiken van de moderne wijsbegeerte. Wij doelen hier inderdaad op de middeleeuwse filosofie, niet op de kunst en de architectuur van deze periode, al bekruipt de beschouwer van laatmiddeleeuwse schilderijen weleens de wens iets anders afgebeeld te zien dan de zoveelste Christusfiguur aan het kruis of de zoveelste heilige Sebastiaan doorboord met pijlen.

Goede filosofie is als goede kunst, gebonden aan haar tijd maar sprekend tot de verbeelding van de mens van nu. Bij de middeleeuwers lijkt de kunst van het denken echter dikwijls te zijn ontaard in denk-sport. In plaats van te zoeken naar nieuwe inzichten stelden de lucide geesten van dit tijdvak, vooral in de periode van de scholastiek, zich al te vaak tevreden met het terugkaatsen van ballen die door voorgangers waren opgeworpen. Zij laadden de verdenking op zich dat hun roeping niet zozeer de filosofische verbeelding was maar 'krijgsvondig als de collegezaal' (*militare in scholis*). De middeleeuwse redeneerkunst heeft dan ook meer het karakter van dialectiek in de antieke dan van logica in de moderne zin: een uitwisseling van argumenten waarbij de een stellig betwist wat de ander even stellig voor vanzelfsprekend houdt, zonder dat de discussie ooit definitief wordt beslecht.² Spitsvondig als de middeleeuwse denkers waren in hun argumenten, volgden zij in hun thema's toch dikwijls angstvallig de paden die door hun voorgangers en door de antieke filosofie waren gebaad.

§ 3 – Wat de middeleeuwse filosofie fundamenteel van het antieke denken scheidt, is haar uitgangspunt. De middeleeuwse filosofie wortelt in geloof, dat wil zeggen, in een verzameling van beweringen die, recht of krom, wel of niet verenigbaar, voor onaantastbare waarheden doorgingen: dat een almachtige en goede God bestaat, schepper van de wereld,

2. Zoals Aristoteles uitlegt (zie deel I, § 237), heeft de dialectiek zowel een positieve ('wat aannemelijk is') als een negatieve kant ('schijnargument').

dat deze God de mens voor eeuwige zaligheid heeft uitverkoren, en zo meer. Vrijdenkers uit de dertiende en de veertiende eeuw trokken weliswaar menig theologisch leerstuk in twijfel. Deze sceptici waren echter niet zozeer gekant tegen het geloof als wel verknocht aan de dialectiek. Zij betoogden dat bepaalde leerstellingen van de kerk binnen de filosofie onbewijsbaar zijn, niet dat de christen de vrijheid zou hebben het geloof geheel aan zijn laars te lappen. Bij al hun kritiek opereerden zij toch steeds binnen het christelijke wereldbeeld en debatteerden zij over thema's die de theologie hun aanreikte.

Werpt men tegen dat ook de denkers van de Oudheid niet schroomden te spreken van het goddelijke, dat heel de metafysica van Plato en de praktische filosofie van Aristoteles ten langen leste op dit goddelijke waren gericht, dan mag men toch een kardinaal verschil niet uit het oog verliezen. Het goddelijke van Plato, Aristoteles en de hunnen was vrij eindpunt, de God van de Middeleeuwen daarentegen dwingend beginpunt van het filosofische denken. De wijsbegeerte van de Oudheid vond in het onuitsprekelijke goddelijke een zelfgekozen rustpunt. De christelijke theologie perste de middeleeuwse filosoof in een keurslijf nog voordat deze goed en wel met filosoferen was begonnen. De middeleeuwse filosofie is als het schaakspel. Zij verbluft door haar wendingen en vrijwel onbeperkte variaties maar de spelregels liggen vast. Een ander spel spelen, buiten de 64 velden treden, een paard voor een toren laten doorgaan, kon of wilde de middeleeuwse filosoof niet.

Eerste schermutselingen

§ 4 – Na de teloorgang van het Frankische rijk onder de troonopvolgers van Karel de Grote vond de geleerdheid een tijdelijk toevluchtsoord in scholen verbonden aan kloosters en kathedralen als die van Cluny (vanaf 910) en Chartres (ongeveer negentig jaar later). Het onderwijs was georganiseerd volgens het leerplan van Boëthius' leerling Cassiodorus. *Grammatica*, *logica* en *welsprekendheid* vormden als *trivium* ('driesprong') de grondslag. De gevorderde student volgde vier wiskundige vakken (*quadrivium*): rekenkunde, meetkunde (de studie van getal en ruimte), muziek (harmonie en muzikale intervallen, ofwel de studie van getal en tijd) en astronomie (de beweging van de hemellichamen, ofwel de studie van getal, ruimte en tijd).

Het nieuwe millennium opende met schermutselingen tussen theologen die de mysteries van het geloof onaangetast wilden laten, en filosofen die rationele analyse in hun vaandel schreven. Tot de tweede categorie behoorde de monnik Berengar van Tours (omstreeks 1000-1088) uit de school van Chartres. Gewapend met de logica (lees weer dialectiek), de ‘hoogste van alle kunsten’, ontzenuwde Berengar de transsubstantiatie.³ Volgens dit leerstuk zouden tijdens de katholieke eucharistie brood en wijn veranderen in het lichaam en het bloed van Christus. Zulks is onmogelijk, poneerde Berengar. Men kan namelijk niet de substantie van het ene hebben met *accidentia* (eigenschappen) van het andere: niet het lichaam van Christus met de textuur en de smaak van brood.⁴

Van de weeromstuit verklaarde de Italiaanse benedictijn Pier Damiani (Petrus Damianus, omstreeks 1007-1072) vrijdenkerij tot uitvinding van de duivel, dezelfde boze macht die onze voorouders (de antieke Grieken en Romeinen) tot veelgodendom had verleid door hun te leren van God het meervoud ‘goden’ te vormen.⁵ Ten opzichte van het geloof, schreef Damiani, behoort de filosofie een dienster te zijn die haar meesteres in gehoorzame onderdanigheid volgt.⁶ De ongetemde filosoof heeft de euvele moed Gods almacht te ondermijnen. God, beweert de filosoof, kan alles scheppen wat er nog niet is en alles vernietigen wat bestaat, maar hij kan niet maken dat wat al bestaat nooit heeft bestaan. God is, zoals de kerkvader Hiëronymus had gezegd, evenzeer onmachtig de maagdelijkheid te herstellen van een vrouw die seks heeft gehad. Damiani repliceert: breek u niet het hoofd over wat uw kracht te boven gaat, want alleen de menselijke logica gaat over zaken die ook anders hadden kunnen zijn, en zo’n logica gaat God niet aan. Kan God dan zelfs de wet van de non-contradictie – het fundament van

3. Berengar in een geschrift *De sacra coena* (Het heilige avondmaal).

4. Het Latijnse *accidens* (‘wat aan iets toevalt’) is de middeleeuwse voortzetting van het Griekse *sumbebēkos* uit de terminologie van Aristoteles (deel I, § 277). Volgens een andere interpretatie zou Berengar hebben geconcludeerd dat de officiële formule ‘Dit [brood] is mijn lichaam’ slechts kan betekenen dat brood en lichaam blijkbaar tegelijkertijd aanwezig zijn.

5. Damiani, *De sancta simplicitate* (Heilige eenvoud) 1.

6. *De divina omnipotentia* 4-5. Vandaar de latere leuze: ‘de filosofie dienstmeid van de theologie (*ancilla theologiae*)’. Zie I. Resnick: *Divine power and possibility in St. Peter Damian’s De divina omnipotentia* (1992).

de logica – schenden en maken dat iets tegelijkertijd wel en niet bestaat? God zou ook dit inderdaad kunnen, overweegt Damiani, maar God wil geen nodeloze verwarring stichten tussen zijn en niet zijn.⁷

Arabisch-joodse invloed

§ 5 – Tot de opleving van de filosofie in de tweede helft van de Middeleeuwen hebben islamitische en joodse denkers aanzienlijk bijgedragen. Via Syrië was al vóór het jaar 1000 aristotelisch en neoplatoons erfgoed tot de Arabische wereld doorgedrongen. Figuren uit deze contreien – waartoe Noord-Afrika en een groot deel van Spanje behoorden – drukten op hun beurt hun stempel op het christelijke denken. Een gevierde naam is die van Avicenna (de Latijnse vorm van Abu Ibn-Sina, 980-1037). Deze Avicenna stamde uit Perzië en was behalve filosoof en theoloog ook arts en natuurvorser. Hoewel hij de *Metafysica* van Aristoteles veertigmaal had gelezen en ten slotte vrijwel van buiten kende, begreep hij van het werk geen letter, totdat hij een commentaar in handen kreeg van zijn landgenoot Al-Farabi. In zijn eigen geschriften laat Avicenna de rationaliteit van Aristoteles versmelten met de religieus getinte metafysica van het neoplatonisme.

§ 6 – Avicenna's scherpste criticus was Algazel (Abu Al-Ghazali, omstreeks 1058-1111), eveneens een Pers, die enige tijd als leraar te Bagdad werkzaam was. In *De incoherentie van de filosofen* bekent Algazel zich tot een filosofisch scepticisme en stelt hij de onmacht van de menselijke rede tegenover geloof en religie aan de kaak. Algazels geschrift lokte weer een repliek uit van Averroës (Abu Ibn-Rushd, omstreeks 1126-1198), geboren te Córdoba, werkzaam als rechterlijk magistraat en arts, en om zijn kennis van Aristoteles onder christenen kort en bondig bekend als 'de Commentator'. *De incoherentie van de incoherentie* luidt, niet ongeestig, de titel van Averroës' weerwoord aan het adres van Algazel.

§ 7 – Averroës wilde een scherpe grens trekken tussen rede en geloof, en de filosofie uit de handen houden van degenen die in zijn ogen daarvoor qua aanleg of temperament ongeschikt waren. Er bestaan volgens Aver-

7. *De divina omnipotentia* 10. Aldus geeft Damiani toch al een aanzet tot het scholastieke onderscheid tussen Gods 'absolute' en 'geregelde macht' (§ 51).

roës namelijk drie soorten van mensen. Het eerste type verlangt absolute waarheid en strikte bewijzen. Alleen voor hen is de filosofie het juiste instrument. De tweede soort bestaat uit de ‘dialectici’ die aan waarschijnlijkheden genoeg hebben. Zij voelen zich bij uitstek thuis in de theologie. De derde soort ten slotte is bijzonder ontvankelijk voor welgekozen woorden die op hun gevoel werken en hun fantasie prikkelen. Hun taal is die van de religie en het geloof. Het geloof is daarom onmisbaar, besluit Averroës, niet omdat het de hoogste waarheid bevat, maar omdat het voor de grote massa de enige weg is naar een fatsoenlijk leven.

De hoogste waarheid was volgens Averroës wel te vinden bij Aristoteles. De aristotelische leer vormde het hoogtepunt van menselijk denken, meende Averroës, en het kon niet anders of de goddelijke voorzienigheid had haar aan de mensheid geschonken, zodat de mens alles zou kunnen weten wat er te weten valt.

§ 8 – Averroës’ idee van een filosofie voor de intellectuele bovenlaag vond weerklank bij de joodse rabbijn Moshe ben Maimon (gelatiniseerd als Maimonides, omstreeks 1135-1204). Afkomstig uit Córdoba, zoals Averroës, sleet Maimon zijn dagen als veelzijdig geleerde in Noord-Afrika. Zijn *Gids voor de verbijsterden*, in het Arabisch geschreven en spoedig vertaald in het Hebreeuws, is bedoeld als verklaring van bijbelse passages in het licht van de filosofie. Het geschrift heeft echter ook zelf de nodige verwarring gesticht. Maimon betoogt er dat men God geen lichaam (‘de hand van God’) of menselijke trekken mag toedichten, schildert een heelal naar aristotelisch model maar met kritische kanttekeningen, en schrijft het kwaad geheel toe aan de gebrekkigheid van de mens. Veel wonderlijks in de bijbel is op de keper beschouwd onwaar, aldus Maimonides, maar soms moet men de massa onwaarheden voorhouden om haar in toom te houden (Gods toorn) of gerust te stellen (God die gebeden verhoort).

Scholastiek

§ 9 – De periode vanaf omstreeks 1050 staat bekend als de scholastiek. Bij het woord ‘school’ moet men hier niet denken aan antieke instituten als de Academie van Plato en de Tuin van Epicurus, waar de stichter en zijn denken centraal stonden en waar behalve filosofische speculatie ook een manier van leven werd geleerd. De middeleeuwse scholasten studeerden